

Tagart Edward.

A Londonban havonként megjelenő „Christian Reformer“
—keresztény javító — czimű folyóirat után.

Ugy hiszem sokan lesznek e sorok olvasói között, kik tisztelet és kegyelet érzésével fognak visszaemlékezni Tagart Edwardra, azon angol unitárius papra, kinek társaságát pár évvel ezelőtt hazánkban létekor szerencsések voltak élvezni, s a kinek hazatérő utjában oly véletlenül és váratlanul szakadt meg hasznos és munkás élete, éppen akkor, midőn az, általános közhasznuságán kívül, hitfelekezetünknek is újabb s a legnagyobb horderővel bíró eredményt ígért. Elvesztése annyival fájdalmasabb lehetett mindazokra nézve, kik benne egy családfőt, egy jó barátot, egy buzgó keresztényt, egy nagy tehetséggel, finom izléssel, szilárd és szeretetreméltó jellemmel párosult férfit tisztelhettek; mert életkorát és egészségi állapotát tekintve, senki sem gondolhatott halálára, mely őtet a közhasznu munkásság mezejéről s házi boldogsága köréből elszólitotta; minthogy Tagart csak imént haladta volt meg azt a kort, melyet erőben és egészségben érve el, az élet délkörének lehet tekinteni; fiatalabb és élénkebb volt arczkifejezése, mint azt kortársai közül soknál láthattuk. Valóban az isteni gondviselés iránti bizalmatlanság nélkül könnyeket hullathatunk mi is azon jó ember halála felett, ki mint egy apostol jelent meg közöttünk, homlokán viselvén a vallás szolgájának legszebb ékességét: a hit, remény és szeretet magasztos kifejezését.

Azokra nézve tehát, a kik Tagart Edwardot vagy személyesen, vagy mások értesítése után már némileg ismerték, nem lesz érdek nélküli, ha életéből néhány vonást közölvén,

a szívünkben élő emlék mellé egy mást is emelünk, mely akkor is fenmarad, midőn mi már nem leszünk s lényünkkel szívünk tisztelete is megszűnik. De meggyőződésünknek is tartozunk azzal, hogy Tagart Edward nevével — a mennyire adataink engedik — életleirását is átadjuk hazánk vallástörténetének; mert ő volt az első angol pap, ki az erdélyi unitáriusokkal való közelebbi ismeretség, egyszersmind pedig rokonérzelmök kifejezése végett Erdélybe jött, s habár e látogatással összekötött szándékának kivitelében a közbejött véletlen halál őt meg is akadályozta, mindazáltal azon erkölcsi eredményeken kívül, melyek ebből szellemi úton félreismerhetlenül származni fogtak: az ő ittlétének köszönhetjük részben azt is, hogy ma papságra menendő ifjaink számára a londoni theologikum seminariumban évi 500 p. frtnak megfelelő alapítványi tőke van biztosítva, mely hogy nemsokára két annyira növekedik, reménynél erősebb alappunk van rá.

Az angol unitáriusok ugyanis, már régóta érdekeltséget tanusítottak erdélyi hitrokonaik iránt. Így 1821-ben Londonban latin nyelven szerkesztve a következő czímmel: „Az Angolhonban levő unitáriusok hitvallásának, történetének és jelenállapotának rövid előadása“ egy kis irat jelenvén meg, azt több példányban megküldötték Erdélybe, miből jelenleg is 13 példány van meg kolozsvári könyvtárunkban is, s alkalmasint ez nyitotta meg az útát az angolhoni és erdélyi unitáriusok közti további közlekedésre s egymás iránti rokonérzelmök kölcsönös kifejezésére. Ezen küldeményét az angol unitáriusoknak az erdélyiek nagy örömmel fogadták, a mi kitetszik abból is, hogy azt magyarra fordítván az országban elterjesztették. A mint egy ilyen magyarra fordított s ugyancsak könyvtárunkban található példányból látszik, e küldemény Kolozsvárra, a sociniánusok theologikum seminariumánál levő professornak volt czimezve; az angolok tehát még akkor nem tudták, hogy Erdély-

ben is éppen unitáriusok és nem sociniánusok vannak; a min egyébaránt nem lehet csodálkozni, miután még mai napig is vannak itt a mi közelünkben is elegenden, a kik e két nevezet közül nem tudják, hogy melyik illet minket, s melyiket tartjuk mi. Annnyival nagyobb örömet okozott az angol unitáriusoknak akkori theologus-professor, néhai Sylvester György által az erdélyi unitáriusok nevében 1825-ben június 1-ről küldött válasz, mely hasonlóan latin nyelven szerkesztve az erdélyi unitáriusok hitvallásának, történetének és akkori állapotának rövid ismertetését foglalja magában, és a melyre ugyancsak 1825 octob. 19-ről Sylvester György maga már választ is kapott egyik londoni paptól, Foxtól, ki a küldött tudósítás felett örömét fejezte ki mind a maga, mind az angolhoni unitáriusok nevében.

Az angolok érdekeltségét tanusítja az is, hogy midőn 1831-ben bölöni Farkas Sándor amerikai utazását tette, az angol unitáriusokról tett jegyzetei között azt is megemlíti, mennyire óhajtának, ha az erdélyiek esztendőnként tartatni szokott gyűléseik jegyzőkönyvéből bár a nevezetesebbeket közölnék. De ez érdekeltségnek legnagyobb bizonyítékát adták az angol unitáriusok a közelebbi években, midőn a British and foreign Unitarian Association névvel alakult társulatnak — mely feladatául tűzte, valahol csak szükség van, szellemi és anyagi eszközök által mindenütt előmozdítani az egy Isten azaz: az Istennek egy személyben való imádását, a mi az unitarizmusnak alapja — tudomására jövéen azon szorult helyzet, melybe 1848/9 után a többi vallásfelekezetekkel együtt mi is jutottunk, egyfelől iskoláinknak a m. kormány kívánalmi szerint való szervezésére tetemes segílyt eszközölt, másfelől pedig ugyanekkor Tagartot, ki ez időben az említett társulat titkára volt, megbizta, hogy Erdélybe jövéen, szerezzen magának az itteni unitáriusokról, egyházszerkezetökről, iskoláik mikénti állásáról tudomást, hogy a társulat ezek nyomán további intézkedéseit, segílye-

zéseit megtehesse s rendeltetésének Erdély felé is eleget tehessen.

Ennyit szükségesnek tartottam megemlíteni részint bevezetésül, részint annak indokolására, hogy angol hitrokonnaink jelesbjeinek ismertetésére czélzó szándékunk valósítását Tagart Edwarddal kezdjük meg, mint a ki arra leginkább méltó azért, mert a legnehezebb időben keresett fel, és azért, mert angol hitrokonnaink rokonszenvének gyakorlati kifejezést adott, és így ügyünknek a legnagyobb szolgálatot tette, minek elismerése által a mig egyfelől a legszebb emléket emeljük számára: addig másfelől arról is meg vagyok győződve, hogy a Tagart Edward életleírása, jóllehet az sem bő változatosság, sem rendkívüli tettek hatásos eseményei által nincs elhalmazva, hanem egy zajtalanul folyó, munkás és hasznos élet lélekemelő képét mutatja: lelkesedésre buzdíthat másokat is oly dolgok iránt, melyek igazak, szépek és jók, s így azokra nézve sem lesz érdek nélküli, a kik e férfiban csak a hivatásának élő embert és keresztényt ismerik meg.

Tagart Edward született Bristolban octob. 8-án 1804-ben. Családja nagy kiterjedésű volt. Atyja, Tagart William, kereskedéssel foglalkozott s értelmessége- s közszellemeért általános tiszteltetésben részesült, s mind gyakorlatilag, mind meggyőződésből protestans dissenter volt. A már kora éveiben egyházi pályára szánt ifju Tagartra nézve az iskolai nevelés legtöbb hasznot látszott ígérni, s ezért, mint tanuló, a szomszédságban levő iskolába ment, melynek vezetője, John Evans, dissenter lelkes volt. Itt ismerkedett meg Dr. Wreforddal, ki mint tanulótársa a következő részleteket szolgáltatja barátja fiatal éveire:

„Mi gyermekéveinket együtt töltöttük el Bristolban. Együtt voltunk a John Evans vezetése alatt álló jeles iskolában, együtt mentem Edwarddal a yorki egyetembe, együtt is végeztünk abban, és az egyetemi öt év alatt mindig osz-

tálytársak voltunk. Barátságunk több mint negyven évi időköz alatt szakadatlanul tartott. Az iskolában Tagartot mindenki ügyes és élénk gyermeknek tartotta; Evans urnak kedvencze volt, ki őt nagy érdekléssel készítette az egyetemi pályára. Tagart mind az iskolában, mind az egyetemen nem egy barátot szerzett magának s szeretetöket és becsüléseket a legnagyobb mértékben bírta. Erényei s jó tulajdonai közül előttem leginkább egy tűnt fel, és ez a jó kedély volt. Kéves embert ismertem, a kinek jobb kedélye, szelidebb és békétűrőbb természete lett volna, jóllehet láttam őt oly körülmények között is, midőn erősen ki volt tétetve a megpróbáltatásnak“.

Tagart tanuló társának ezen nyilatkozatából látjuk, hogy már gyermek- és ifjuéveiben tanítóinak és egykoruinak figyelmét és becsülését megnyerte, s ez a legfőbb vonás, mi őt későbbi éveiben is annyira jellemezte. Bizonyára ez nem kis érdem, mely a világhódítóknak, a bölcsnek, a gazdagnak és szegénynek egyforma mértékben ékességére válik. Továbbá e nyilatkozatban figyelmet érdemel az, hogy abban Tagartnak jó kedélye is, mint a jellem fővonása, fel van hozva. Ennek indoklására meg kell mondanom, hogy az angol, midőn valakit jellemezni akar, a kedély minémiségére mindig nagy fontosságot helyez, és ennek oka abban van, hogy náluk a komolyság oly igen könnyen és gyakran át szokott menni a komorságba. Tagart ezt mindig kerülte, az elsőt bírta a nélkül, hogy az utolsóba beleesett volna.

Szerencsétlen körülmények miatti megszűnése után azon üzletnek, melynek a Tagart atyja volt feje, Bathba költöztek, hol atyja, mint számvivő telepedett meg. Edward rövid időre a bathi iskola növendéke lett, mint alumnista. Ez iskola akkor egy nyugalmazott papnak, Wilkinsnek vezetése alatt állott, s különösen a classikai nyelveket illetőleg, mint szintén az általános tantárgyakban is, jó hír-neve volt. Smith Sidney, az acrei hős, ezen iskolában tanult. Tagart a

bristoli iskolából jó készüléttel jövéen ide, egyszersmind pedig élénk felfogása és természeti tehetsége által is segítettve, nehézség nélkül nyerte el a jutalmat s az első lett 90—100 tanuló között. De ez idő, valamint családjára, ugyreá nézve is a bánat és aggodalom ideje volt; mert nagy számu családjának fentartása gondjaival férfias erővel küzdött atyját hosszas, halálos betegség ágyba fekteté. Mint pap, barátainak később sokszor elbeszélte, mennyi béketűrésre és keresztényi reményre volt neki szüksége azon nehéz szenvedésekben, melyek között felnevekedett. Midőn atyja meghalt, özvegy anyja 7 gyermekével — kik közül a legkisebb atyja halála után született — Londonba költözött. A család, Hunter lelkész szivessége útján Belshammal ismerkedett és barátkozott meg, ki Londonban jeles tehetségeért közbecsülésben volt. Senki sem viseltethetett volna melegebb érzéssel és több érdekeltséggel oly fiatal ember iránt, kiben a tehetség szikrái feltűntek, mint ezen nemes szivü férfi. Főként ezen ismeretségből származott Tagartban a szabadelvü dissenter-papság iránti hajlam. Azonban hogy Tagart fiatal éveiben is nagy hajlamot érzett a papság iránt, kitűnik a következő nyilatkozatból, melyet július 9-én 1844-ben gyülekezete előtt tartott beszédéből saját szavaival iktatok ide:

„Gyermekéveimben már nagy hajlamot éreztem a társadalmi hivatalok azon neme iránt, melyet most érdem nélkül foglalok el. Tisztán emlékezem, midőn egy nyári estvén szülőimmal, kik már mindketten sirjokban nyugosznak, szokás szerint sétálni menvén, szülőim — mint ez rendesen történni szokott — azon pályákról és elfoglaltatásokról beszéltek, melyeket gyermekeik számára előre ki szoktak nézni. Én mintegy 12 éves lehettem, s midőn szülőim azt kérdezték: volna-e kedvem a papi hivatalra? minden késedelem nélkül kinyilatkoztattam e pálya iránti kedvemet. E naptól fogva mind nevelésem, mind saját törekvésem e célra volt irányozva; nem is tépelődtem ezután azon gondolattal, hogy

valami más elfoglaltatás vagy hivatal kívánatosabb volna, vagy inkább megegyeznék helyzetemmel vagy természetemmel. A szabadelvű angol presbyterianusok legjobb befolyása alatt nevedtem és szent Pállal szólva, hajlandó voltam „hálaikat adni Istennek, hogy engem ezen egyházi szolgálatra segített.“ 1. Kor. 1. rész. Ezen beszélgetés után atyám nemsokára élete legjobb korában meghalt, örökségül hagyva gyermekeinek a legjobb nevelést, melyet körülményei között képes volt adni“.

Ez önvallomáson alig lehet átmennünk a nélkül, hogy azon meggyőződés ne szülessék bennünk, hogy Tagartot már ily korán a férfiaság legtiszteletre méltóbb tulajdonságainak egyike, a határozottság jellemezte. Nem tartozott azon egyéniségek közé, kik mindent habozva tesznek, örökké ingadoznak s sorsukkal soha megelégedve nincsenek. A pálya, melyet gyermekkorában maga előtt mintegy önkénytelenül feltárva látott, lelkiületére nézve később is mindig a régi vonzerővel birt; s mig annyian — kifáradva a terhes szolgálat miatt, melylyel a papi pálya kétségbehozhatlanul össze van kötve — önelégültség nélkül tekintenek vissza a leélt évek hosszú során: ő hálaát ad Istennek papi hivataláért. Valóban, kivált időnkben, nemes bátorító példa!

1820 őszén Tagart a yorki egyetembe ment. A hittant tanulók közt voltak ez időben Kell, Beard, Wreford, Worthington s több ezekhez hasonló férfiak, kik később az unitáriusok legfontosabb egyházi állomásainak betöltésére voltak hivatva. Tagart nevelni tudta azon ritka előnyök értékét, melyeket ő mind tanítói, mind tanulóársai részéről élvezett. A kik vele egy időben voltak az egyetemen, általánosan elismeréssel szólanak azon szorgalomról, melylyel Tagart tehetségét a tudományoknak szentelte, s a mely által magának az intézetnél közbecsülést vivott ki. A tantárgyak közül különösen az észjog és az erkölcsi bölcelem iránt érzett nagy hajlamot; a legnagyobb érdeklődéssel hallgatta mindig Wil-

liam Turnernek e szakban tartott felolvasásait és beszédeit, s az utángondolás még inkább nevelte e tudomány iránti szeretetét. Az ő nézete a volt, hogy Locke és Hartley bölcselme a legfontosabb értelmi feladatokat megfejti s kevés módosítással el is sajátította azok eszméit. 12 vagy 13 évvel egyetemböli kilépése után „Mathematical reasoning“ című könyvecskét adván ki, azt a következő szavakkal ajánlotta bölcsész-tanárának: „Köszönettel tartozom önnek azon élvezetért, melyet önnek metaphysikai kérdéseiben és fejtegetéseiben alkalmyszerüleg találtam. Azon intézet mind metaphysikai, mind theologiai osztályaiban minket arra tanítottak, hogy gonddal és buzgósággal tanuljuk a legjobb műveket, nem azért, hogy szörszálhasogatás által megczáfoljuk, sem nem azért, hogy vakon elhigyjük s bevégzettnek tekintsük, hanem azért, hogy megvizsgáljuk és megfontoljuk.“

Azon idő alatt, míg Tagart Yorkban volt, történt, hogy a tanulók a tiszta kereszténység előmozdítása tekintetéből különböző helyeken missionáriusi kötelességeket vállaltak magukra. Tagart a legkomolyabb elhatározással adta magát ezen tervezett missionáriusi munkára és az eredmény által senki jobban nem volt megjutalmazva mint ő. Ennek eredménye volt egyebek közt az, hogy többeket — a welburni unitáriusok számára — egy templom építhetésére megkivántató alapítványtételre indított. Az iskolai haráti társalgásnál és a társadalmi életben, melyet nem gondtalanul, hanem a későbbi évekhez illő tapasztalattal élvezett, Tagart kortársai között kitünő helyet foglalt el. Az egyetemen a tanulók által folytatott kézirati művekhez a Tagartéi is hozzájárultak, s azoknak becsét nevelték; a legnagyobb szivességgel résztvett mindazon ártatlan időtöltésekben, melyekben tanuló társai örömet találtak, s meg tudta érteni a tréfát, mely ilyen alkalmakkal ifju emberek között napirenden szokott lenni, és a melynek igen sokszor éppen az egyes ember egyéni sajátosságai, az iskolában elkövetett ballépései kölcsönöznek külö-

nös elevenséget. Tagart a legjobb kedélyhangulattal türte el a könnyü csipéseket, melyek az ifjak közt felmerülő illetén élczeskedésből az ő részére estek. A vidám beszélgetésre szánt órákban néha a tanári komolyság egy nemével metaphysikai kérdéseket tűzött ki a beszélgetés tárgyává, a melyek rendszeren tréfás megtámadásokra szolgáltattak alkalmat. Ha vajjon ő ezt azon szándékkal tette-e, hogy az élczek élénkebbé tétele végett, a baráti körbe egy újabb labdát dobjon, mely az ész játékát tovább is munkásságba tartsa, vagy mindez csak a lelki munkásságnak önkénytelen eredménye volt, mely későbbi éveiben is — noha ritkán — társaságban tapintatossága rovására előfordult? erre nézve ismerősei különböző véleményben voltak. De azt mindenik tudta, hogy Tagarttal vitatkozásban állhatnak, akár a komoly gondolatok, akár a tréfás élczelődés terén, — melyben az ifjuság annyi élvezetet talál — a nélkül, hogy magokat rossz akaratu gáncsolásnak kitették volna. Yorkban lakása későbbi éveiben különösen kedvencz olvasmányává lettek a Wordsworth költeményei, s ha ez által eszmékben gazdagult is, de munkáin, mint prozai írónak jó darabig meglátszott az erőltettség, mely a költői kifejezéseknek emlékezetben tartása által származott és a mely kevésbé alkalmazható prozai írásra, a mihez inkább illők tiszta és határozott kifejezések, mint a költői diszítés.

Azon időtájban, midőn Tagart egyetemi tanulmányait mármár bevégezte, a legfontosabb állomások voltak betöltendők, s így az unitárius közönség mind az ő, mind tanuló-társainak előhaladását figyelemmel kísérte. Nevezetes helyek voltak különösen Manchesterben, Birminghamban, Norwichban és Hullban, hol a fiatalembereknek maguk kitüntetésére az egyházi pályán alkalom nyílt. Ez időszakból a Tagart életére vonatkozólag ismét saját szavait hozhatom fel:

„Mielőtt tanéveimet Yorkban bevégeztem volna, még alig 21 éves koromban pappá választottak egy még most is

nevezetes régi presbyterian gyülekezetben Norwichban, melyet most már unitárius gyülekezetnek hívnak. Ennek előtem volt papja, Thomas Madge, meghívást kapott a londoni essex-streeti gyülekezethez a jeles tehetségű Belsham helyébe. Ezen fontos állomás betöltésére még igen fiatalnak éreztem magamat, s gyakran félelemmel telt el keblem, mivel az élettapasztalatokban fogyatkozásomat éreztem oly helyzetben, hol az embertől sokat várnak. Hasonló érzés fogott el engemet is, mint a szent Jánosnál említett szegény gyermeket: „Egy gyermek vagyok itt, kinek vagyok öt árpa kenyere és két halacszkája: de micsoda az ennyi sok népnek? Ján. VI. 9. De a gyülekezet tagjai elnézték gyengéseimet, békétűrők voltak azon szolgálataim irányában, melyeket erőm és tehetségem szerint tettem. A sziveség jeleivel ajándékoztak meg, melyek inkább az ő nemes indulatjokkal, mint az én érdemeimmel állottak arányban.“

Tagart egyházi szolgálatba lépése Norwichban — mely augstus 10-én 1825-ben történt meg — a beigtatási isteni tiszteletre számos egyházi és világi személyeket gyűjtött egybe, kik között az annyira tisztelt Turner, bölcsészet tanára is, jelen volt, ki ez alkalommal tartott beszédében a legnagyobb elismeréssel szólt Tagart tanulóveiről, készütségéről, melylyel az egyházi pályára lépett. S erre neki valóban szüksége is volt; mert egy tapasztalatban, készütségben és népszerűségben kevés által felülmulható pap helyét betölteni nem könnyű feladat. Norwichban pedig ilyen pap volt Madge s előtte több mások mint Robberts, Houghton, Enfield, Bourn Taylor. Mindazáltal Tagart Norwichban papi kötelességeit a gyülekezet általános megalégedésére teljesítette; sőt egyházi pályára való lépésében szerencsésnek lehet nevezni. Teljes mértékben bírta mindazon jó tulajdonságokat, melyek egy szószékre lépendő férfiuban megkívántatnak. Arczvonásai nemesek és kifejezők, módja könnyű és rendezett, komoly komorság nélkül, hangja mély és gazdag, kiejtése tiszta, hang-

sulyozása hibátlan. Beszédtárgyainak megválasztásában nem követte metaphysikai nézete után való hajlamát, s tudván azt, hogy a papnak bölcsnek kell lenni a nélkül, hogy azt mutogatná, beszédtárgyait illetőleg a szentírás és a gyakorlati élet határai között maradt. Erős meggyőződést táplált lelkében, hogy a szentírás tanai tisztán unitáriusi tanok; ő tehát ezeket egyszerűen, de lelkesedéssel tárgyalta és bizonyította, s minthogy tökéletes kielégítést talált a kereszténység történeti erősségeiben: azon munkált, hogy saját meggyőzéséből meritett hitét másokkal is közölje; de ezt tén, nem volt közönyös az igazságnak azon benső erősségei iránt sem, melyeket a szentírás oly nagy bőségben és változatosságban hoz fel.

1827 telén Tagart házassági szövetségre lépván Bourn Esq. egyetlen leányával, ez által egy olyan családdal jött összeköttetésbe, a mely mindig szilárdul állott a protestantismus mellett és a mely több mint egy század alatt annak támogatására néhány készült és kitűnő papot is adott. E házasságot egyszersmind Londonba lett költözése is követte, hol a york-streeti unitárius gyülekezetben folytatta egyházi szolgálatát. Ennek egy kényelmes és csinos imaház volt, mely eredetileg római-katholikus gyülekezet számára volt építve, azután swedenborgi és baptista gyülekezet használta, míg végre 1824 decemberben Dr. Carpenter, egy törvényszéki Agar nevű ügyvédnek magánköltéségén, az unitáriusok isteni-tiszteletére nyitotta meg, mely buzgóság által egy gyakran tapasztalt hiányon lön segítve, minélfogva ez imaház megnyitásával London nyugoti végén is tarthattak az unitáriusok isteni-tiszteletet. A york-streeti imaházba az isteni-tisztelet végrehajtására eleinte főként vidéki papok jártak be. Tagartot ugyan már az imaház megnyitásakor felszólította Belsham, ki iránta első ismeretsége óta mindig a legnagyobb szivességgel és barátsággal viseltetett, hogy használja fel a kínálkozó alkalmat, mely őtet londoni pappá teheti, de Ta-

gart természetesen előnyösebbnek tartotta a norwichi rendszerezett papi állomást elfoglalni; azonban 1827. nyarán, két évvel Tagartnak pappá létele után, John Small, ki az újan alakult gyülekezetnél Wallaceval végezte az istenitiszteletet, meghalván: Tagart újból meghívást kapott Londonba, a mit most el is fogadván, már a következő év elején egyedüli papja lett az említett gyülekezetnek.

Ezen gyülekezet eleinte csekély számból állott, de 5 év alatt annyira megszorodott és oly buzgóságot nyilvánított, hogy a mint alább látni fogjuk, 4000 font sterlingen (40,000 frt), melynek felét a társulat két tagja kölcsönözte, egy új imaházát is építtethetett.

Itt, a Tagart érdemeinek illő méltányolhatása tekintetéből, nem lesz felesleges egy futó pillantást vetni az angol unitáriusok egyházi szerkezetére, mely felette igen különbözik a miénktől. Náluk ugyanis nincs meg az a központi kormányzási rendszer, mely nálunk egyik ekklézsiát a másikhoz köti, s azoknak összes számát egy szerves egészsze alkotja; ők a szabadság-szeretetnek, a függetlenségnek annyira gyakorlatában vannak, hogy valamint hit iránti nézeteikben gondolataiknak szabad menetet engednek a nélkül, hogy azokban a törvényesen meghatározott hitcikkelyek által megszorítva lennének: ugy az önkormányzást is a lehető legnagyobb mértékben felhasználják. Minden ekklézsia a többitől függetlenül intézi külső és belső dolgait; a pápaság eszméje iránti ellenszenv a püspökségre is kiterjed, s ezért minden ekklézsia önmagára nézve egyszersmind a legfőbb hatóság. Minő gyenge alapja lehet ilyen rendszer mellett a vallásnak, gondolhatják azok, kik a hitet tisztán csak örökségnek — melyet önmunkásság nélkül kaphatunk — s nem a meggyőződés útján nyert szerzeménynek tekintik, kik az egységet nem a célban, hanem az eszközök egyformaságában helyeztetik! S mégis nem egyhangulag vallásos népnek tartjuk-e az angolt? s az említett sajátos rendszer mellett hiányzik-e az össze-

tartás? Korántsem, mert ha nincsen is külső látható kapocs, mely az egységet előidézne, van egy ennél még erősebb, benső láthatatlan kapocs: ez az unitáriusokra nézve az Istennek egy személyben való imádása, mely az egymástól teljesen független részeket összetartja és egy egészszé olvasztja. Mihelyt már ezen értelemben többen annyi alapítványt tesznek össze, hogy abból egy imaház az ahhoz megkívántató hivatali személyzettel fenttarthatnak, ott azonnal egy unitárius gyülekezet vagy ekklézsia alakul, mely azután saját belátása szerint hív magának papot, annak fizetését kölcsönös egyezkedés után meghatározza, a vallásos szertartások módját körülírja, szóval: mint fennebb is mondám, külső és belső dolgait másoktól függetlenül saját belátása szerint önmaga intézi, s a mennyiben egy érdeket képvisel, az egésznek kiegészítő részévé válik.

Ilyen módon látjuk megalakulni Londonban a yorkstreeti gyülekezetet is, melynek költségeit egyelőre a megnevezett törvényszéki ügyvéd egymaga fedezte, később a gyülekezetnek rendes tagjai levén, ezek szintén hozzájárultak a gyülekezet megalakulásához, míg végre a tagok száma s ezzel a jövedelem annyira szaporodott, hogy egy imaház építését is tervbe vehették, s a mint mindjárt látni fogjuk, valósággal ki is vitték. Ha már meggondoljuk, hogy ily viszonyok és szervezetek mellett egy gyülekezet tagjainak szaporítására s ez által a gyülekezet megszilárdítására a pap egyénisége a legnagyobb mértékben befoly, minthogy kiki azon gyülekezetnek lehet tagja, melynek papi képzettsége, ékesszólása, szóval, egyéni tulajdonságai által rá legnagyobb hatást gyakorol: ugy a szóban forgó gyülekezet megalakulása Tagart érdemeinek legszebb bizonyosságául szolgálhat, a mint ezt azon gyülekezetnek 1833-ról tett kimutatása is igazolja, melyben ez áll: „Tagart papi munkásságát Londonban jó siker koronázta. Jellemének és szolgálatainak elismerésével az ő érdemeinek kell tulajdonitanunk azt az állandó formát, melyet a gyülekezet öt év alatt nyert.“

Az új imaház felépítésénél eleinte nagy nehézséget okozott egy alkalmas hely keresése. Végre a Little-portland-streetben egy telket szerezvén meg, oda 1832-ben december 17-én letették az új imaház alapkövét, s mivel az akarat egyenlő volt, a buzgósággal az építés oly gyorsan haladt, hogy a következő év május 20-án azt a legszebb kilátások között isteniszteletre meg is nyitották. Ez alkalommal Tagart jeles beszédet tartott, melynek vezéreszméje volt: Az unitárius kereszténységnek növekedése és előhaladása jövő győzelmének előkövete, mely később nyomtatásban is megjelent.

Tagart hivatali állása az új imaháznál egyike volt azoknak, melyeknél az embernek erélyességre és kitünő értelmi tehetségre van szüksége; mert a gyülekezet tagjai között jeles tehetségű, irodalmi készültséggel bíró s társadalmilag magas helyzetű egyének voltak. E gyülekezet időről időre számban úgy mint erőben és buzgóságban mindinkább növekedett. És Tagart e gyülekezetnek becsülését teljes mértékben bírta. Ennek kifolyásául lehet tulajdonítani azt is, hogy szolgálata érdemeinek elismerése gyanánt 1844-ben a gyülekezet tagjai egy esinos ezüst tálczával ajándékozták meg, melyre a híres regényköltő, Dickens Károlynak, az ajándékozóik egyikének, következő szavai voltak metszve: Nem lehet önbizakodásnak tekinteni, ha azt reméljük, hogy egy keresztény pap, a ki szent hite szellemében böles, tanításai és példája által szebb bizonyítványt talál magának, kötelességeinek hű teljesítése iránt, azoknak mindennapi életében, a kiket tanít, mint bármely arany- vagy ezüstműben. A little-portland-streeti imaház gyülekezete hálás tisztelettel és tiszta érzéssel adja emlékül tisztelendő Tagart Edward urnak ezt a csekély ajándékot, nem mintha ez által megfizethetné a vallás ügyében tett azon fára-

dozásait, melyek minden vallásfelekezetnek rokonérzelmét birják és a melyek mindenkinek kiállják birálatát; hanem a mi legalább annyit bizonyíthat, hogy tanításai, ékesszólása és az isteni igazságokról tartott beszédei hallgatóinak szívébe be vannak vésve és azokról a gyakorlati életben sem fognak megfélejtkezni.

Időmultával a gyülekezet, melynek Tagart papja volt, tagjaiból sokat elvesztett a költözködések által, melyek nagy városokban oly gyakoriak s a melyek által némelyek távol esvén az imaháztól, egyszersmind megszűnnek annak tagjai lenni. Erre nézve különösen befolyt a vasutnak magába a városba behozása. Ném lehetetlen, hogy az a tudat is, hogy papjok oly helyzetbe jutott, hogy jövedelmet illetőleg semmi szükségét nem látott: az egyesség kötelékét és a társulat szerencsáját gyengítette; mert ha egy pap nem szorul gyülekezte segélyére, annak éppen az az eredménye lehet, a mi a nagy jövedelemnek. A nép sokszor nem tudja eléggé becsülni azt, a minek értékét nem pénze által határozza meg. Azonban még sem lehet megtagadni Tagartnak és gyülekezetének buzgóságát, mely által azon 2000 font sterling adósságot, melyet a templom építésekor felvettek, letörlesztették. Tagart maga leginkább ohajtotta ezt a kitisztázást, még mielőtt az az idő békövetkezett volna, hogy a szószéktől visszahuzódjék, s ezért a kitisztázás létesíthetésére ő maga családjával együtt igen sokat tett. Így azok, a kiket a papi hivatal folytatására Tagart utódainak néztek ki, egy adósságtól ment imaházba voltak meghivandók.

Tagartban nem egyszer született meg az a gondolat, hogy lemondva hivataláról, másokra bizza a szónoki és papi kötelességek teljesítését. Erre nézve a fennebb is felhasznált iratban ily férfias szellemben nyilatkozik:

„Nem titkolhatom el önök előtt, hogy hivatalomat néha terhesnek éreztem, de ellentállottam ez érzésnek, s hogy

ellentálljak, bátorítottak azok is, kik nekem legkedvesebbek. Az irodalmi és tudományos pályának különböző virányos és csalogató ösvényei, a történelmi kutatás iránti némi hajlam, a nyugalom utáni vágy, az önjutalmazás iránti törekvés a magasabb tárgyakról való azon feledékenységgel, mely oly természetes a gyarló embernél: gyakran mutattak fel nekem is bűbájokat; de én megkísérlettem ellentállani a syreni varázsnek. Ezen hajlamom, néha pedig családi érdekeim miatt gyakran jöttem azon gondolatra, hogy lemondva a hivatalról, mely annyi terhes munkával van összekötve, huzódjam oly helyre, hol örömet és békét lehet találni azon fáradság nélkül, mely kikerülhetetlen, ha itteni kötelességeimnek eleget akarok tenni, ha az önök várakozásának, saját reményem és felelősségem érzetének meg akarok felelni, ha eleget akarok tenni ezen fontos állomásnak s az ezzel összekötött nagy és nemes közügynek-tárgyát tekintve, a legnagyobb ügynek, mely az emberiség ügye, mely az Isten ügye.“

Hogy Tagart később a fennebbi nyilatkozat szerint azon gondolatra jött, hogy egyházi állomásáról lemondjon, annak korántsem a nyugalom-keresés, nem az egyházi szolgálat iránt való közönyösség volt oka, hanem azon remény, hogy gyülekezetét egy újabb pap befolyása által ismét virágzóbb állapotba fogja emelni, mint a hogy erre egy a kötelességek ugyanazon körében 30 évig munkálkodó pap alkalmas lehetne; mert egy londoni papra nézve nem könnyű dolog a papi kötelességeket elvégezni egy szétszórt gyülekezetben, melynek központja nem a paplak, hanem az imaház. A nélkül azonban, hogy e dologban tett fáradozásait nagyitanók — jegyzi meg a jeles életiró — őszinte lélekkel elmondhatjuk, hogy Tagart a legnagyobb gonddal igyekezett a papi viszonyt hallgatóival fentartani, s ritkán volt boldogabb, mint mikor kényelmes lakásán hallgatói és családja tagjai közül sokakat maga körül gyűjthetett.

A Londonba való költözés által Tagart előtt újabb tár-

sadalmi előnyök és élvezetek nyíltak vala meg, melyeket legnagyobb buzgósággal igyekezett felhasználni. Az irodalmi férfiak és hölgyek társaságában, kik erejüket és tehetségüket a szép művészetek művelésére szentelték, oly élvezetet talált, mely az ő tapasztalataival is mindinkább fejlődött, és szerencsés is volt nem egy jeles tehetségű és erényű férfi becsülését megnyerni. Élénk részvéttel jelent meg a földtani társulat gyűléseiben, és a régiségi társulat tagjává lett. Új helyzete munkásságának szélesebb kört nyitott; de tudván, hogy megosztott erővel kevesebbre lehet menni, legnagyobb buzgóságot vallása érdekében fejtett ki, s ez élete utolsó órájáig különösen érdekelte. 1828-ban az unitárius társulat bizottsági tagjának lön megválasztva. (E társulat az, melyről e czikk elején azon említés volt téve, hogy feladatává tűzte ki az unitarismus eszméje mellett szellemi és anyagi áldozatokat tenni).

1832-ben ezen társulat kultitkári hivatalára lépett, 1841-ben pedig főtitkárrá lett, ez állomáson Asplandot, a társulat alapítóját, követvén. E hivatal éberséget és buzgóságot igényelt az ítélőtehetség nyugodtságával és biztosságával. A kötelesség, melyet ez által magára vállalt, korántsem volt könnyű: olykor módokat kellett találni az emberszeretet és szabadelvű politika előmozdítására, ezekben pedig a helyes út eltalálása bölcseséget és jó tapintatot kíván, mely szerint nézetének s meggyőződésének a mások megsértése nélkül szerez érvényt. A legnagyobb dicséret, mit emberre tehetnénk, az volna, ha elmondhatnók, hogy mindig igazságos volt; de ha bár ezt Tagartról is oly kevéssé mondhatjuk el, mint bárki másról, azt azonban a legjobb lelkiismerettel mondhatjuk, hogy neki mindig a legtisztább indokai voltak és a legnagyobb türelemmel és szivességgel viseltetett még azok iránt is, kik tőle leginkább különböztek. Ha ezeket a küzdelem korszaka alatt nem mindig ismerték is el Tagartban, most ez általános ítélete róla mindazoknak, kik

vele munkáltak. Tagart — igaz — nem könnyen hajlott a mások véleményére és meggyőződésére, s éppen ezért mind a köz, mind a magános életben gyakran jött másokkal összeütközésbe; mert sokakat semmi sem bosszant inkább, mint ha véleményök iránt az első pillanatra nem mutatunk rokonszívűséget. E mellett bánásmódja is olykor inkább hidegnek volt nevezhető, s e hidegség nem egyszer elfeledte azt a jóakaró szivességet, mely keblében honolt. Mindez kevésbé vonta volna magára a figyelmet, ha társadalmi állása kevésbé kedvező lett volna, mint a minő valóban volt; de oly helyzetben, midőn az anyagi életet tekintve, azt lehet elmondani valakiről, hogy nem szorul másokra, minden oly magaviselet és bánásmód, mely a hidegség külszínét viseli magán, könnyen a büszkeség és önbecsülés vádját vonhatja maga után, s ezért társait sem kérülte ki azon gondolat, hogy ő inkább némi felsőbbiséget szeretne felettök gyakorolni, mintsem hogy barátjok legyen.

Felhozom ezeket, mert mindezek a hű jellemzéshez tartoznak s egyszersmind igazolják azon ezerszer elkövetett hibát: mily helytelen dolog valakinek jelleméről csakis külső magaviselete után elhirtelenkedve ítélni. Hiszen azok, kik Tagart szívéhez közelebb állottak, őt azon kimértséggel, mely bánásmódjával össze volt kötve, sem büszkeséggel, sem az önbecsülés, ugyszólva önistenítés, hibájával nem vádolhatták; mert jól tudták, hogy ő ellenkezőleg saját tehetsége és munkái iránt is rendesen bizalmatlan volt. Ezek mondják, hogy ő soha sem lépett a szószékre egyházi kötelessége teljesítése végett munkája iránti bizalmatlanság érzése nélkül, s gyakran másoknak kellett őt éppen az önbecsülésre serkenteni; mert a mily hiba az embernek magát túlbecsülni, épp oly veszélyes lehet az is, ha valaki mindég kisebbnek érzi magát, mint a mekkora értelmi tehetségénél fogva.

Tagarttal pappá léte óta ugyanazon munkássági körben senki sem volt többet s így senki jobban nem ismerte,

mint Kell Edmund, a ki barátja közhasznúságáról egy ünnepélyes alkalommal következőleg nyilatkozott:

„Ép ítélőtehetsége és gyakorlati jó tapintata képessé tették a leghelyesebb határozatokra, melyeket hivatala különbféle s néha terhes körülményei között követnie kellett, és azon állás, melyet a társadalomban elfoglalt, eszközül szolgálta arra, hogy ügyünket illetőleg jótékony befolyást gyakoroljon mind a magasabb, mind az alantibb körökben. Mint egyike a „déli unitárius társulat“ titkárainak azon idő alatt, míg ez összeköttetésben állott az „angol és külföldi unitárius társulat“ tal, gyakran fel voltam szólítva, hogy az unitarismus előmozdítására kigondolt tervekben vele együtt munkáljak és ő soha sem tett semmit a rábizott dologban komoly meggondolás nélkül. Résztvett azon hittani beszédek elrendezésében és kiadásában, melyeket a társulat költsége és felügyelete alatt 1842-ben Chichester, Portsmuth és Newportban tartottak. Azután 1846-ban a legnagyobb buzgósággal segédkezet nyújtott azon hittani beszédekhez, melyeket Suthamptonban a londoni napok a társulat pártfogása alatt tartottak. 1857-ben hasonló beszédek tartásában vett részt Portsmuuthban. Levelei és ez alkalommal tett munkálatai azt bizonyítják, hogy ő a szentírásnak unitárius szellemben való felfogására szentelte életét mind a fővárosban, mind azon kívül, minthogy azt a Krisztus szellemével ugyanazonosnak tartotta és olyannak, mint a mely legbuzgóbb törekvéseinket megérdemli.“

Tagart a Dr. William könyvtárának és a Manchester-Collegének — ez neve az angol unitáriusok theologikum seminariának — gondnoka, az „University Hall“nek pedig tanácsosa lévén, alkalma volt különbféle szolgálásokat tenni a nevelés ügyének szintugy, mint a vallás érdekeinek, a melyek iránt tiszta lélekkel buzgólkodott. Midőn a theologikum seminariumnak Manchesterből Londonba áttétele felett a vélemények meghasonlottak, s e miatt a manchesteriek és lon-

doniak között nehéz kérdések merültek fel, ő mindig határozottan nyilatkozott az áttétel mellett, egyszersmind pedig Manchesterben e tárgyban beszédet tartván, sikerült mindenkít meggyőznie a felől, hogy a fővárosi helyzet s az egyetemi tanulók igényei a Collegenek Londonba való áttétele mellett szólnak, s ez által a pártoskodásnak véget vetett.

Mint a nap akkor nyujt legmeghatóbb látványt, mikor feljő és lehanyatlik, mint a folyóvíz akkor eredményez legtöbb hasznot, mikor a tengerhez közeledik s a megterhelt hajókat is könnyen elhordozza mély hullámain: így a Tagart munkásságának is erdélyi utja volt ugyszólva koronája. S mintha azon buzgóságért, melylyel e küldöttséget magára vállalta, nem lett volna elég az emberi köszönet, a földi jutalom, visszatérő útjában Isten magához szólítá, s ő nemes aradságaiért most a jók hű emlékezetét bírja, egykor a halhatatlanság dicső jutalmát élvezendő.

Említvé volt, hogy a társulat, melynek Tagart titkára volt, a legnagyobb érdekléssel viseltetett az erdélyi unitáriusok iránt, nevezetesen a közelebbi időkben, midőn mind mult történeteinkkel, mind jelen helyzetünkkel inkább-inkább megismerkedtek s tudomásokra esett egyszersmind azon szorult helyzet, mely a legnagyobb mértékben igénybe vette minden vallásfelekezethél a buzgóságot, a keresztényi erények eme legáldásosabb nemét. Ez érdekeltség következtében a társulat elhatározta, hogy feladatának hű megoldása végett az anyagi segély mellett, melylyel iskoláinknak ujonnan megkívántató szervezéséhez a legnagyobb készséggel járult, egyszersmind azon szellemi közlekedésre is utat találjon, melyről ugy az egyik, mint a másik részre haszon háromolhatnék; elhatározta, hogy az erdélyiekkel való közelebbi ismeretség tekintetéből tagjai közül egyet küldjön ide, a mi annyival könnyebben kivihető volt, mert e társulat más még távolabb fekvő unitáriusokhoz is pl. Indiába, hol már 1831-ben két unitária ekkklzsia volt, szokott évenként ilyen kül-

döttséget bocsátani. Ez alkalommal pedig maga a titkár, Tagart, ki ugy is Schweizban szándékozott családjával a nyarat eltölteni, késznek nyilatkozván a tervezett erdélyi látogatásra, miután a szükséges előkészületeket megtette, a társulat részéről meghozandó szives üdvözléssel és a rokonérezelem kifejezésével megbizva, 1858 augusztus 7-kén elhagyá Londont, melyet többé nem láthata.

Tagart soha sem volt jobb egészségben, mint midőn ez alkalommal utra kelt. Lelkét elhivatásának komolysága tölté el. Londonból neje és családja többi tagjainak kíséretében Schweizba érkezett, hol a természet szépségeit élvezve családjá társaságában a legkedvesebb napokat tölté, míg a hivesedni kezdő idő jelt adott az elutazásra. September 3-án Lucernben nejétől, idősebb leánya- és fiától — kik Londonba visszatértek — elválván, kisebb leánya társaságában Zürich-Constanc- Augsburg- Regensburg- Bécsen és Pesten át Erdély felé vette útját és september 15-én Kolozsvárra, kitűzött célpontjához, szerencsésen megérkezve, azon szives fogadtatás, melyben főként egykori tanulótársa Paget János, egyházi tanácsos atyánkfia, részesítette, csakhamar elfelejték a hosszú és gyors utazás fáradalmait. Kolozsvárt egy hetet mulatott, mialatt keresztényi buzgósággal igyekezett eleget tenni küldetésének. Mindennap növekedő érdeket talált azon adatok gyűjtésében, melyekből az erdélyi unitáriusok mult és újabb időkbeli történetét ismerni tanulta. Ha Tagart életben maradt volna, ugy most egy, részint hazánk polgári, politikai és miveltségi, részint vallási ismertetésére szolgáló idegen nyelven irt könyvvel többet bírnánk. De ha a festő, ki a látott képnek még csak egyes vonásait rajzolhatá le, művét maga teljesen be nem végezheti: azt egy más, ki az egyes vonásokhoz nem tudja hozzákötni az elsőnek gondolatait és benyomásait, ritkán vagy éppen soha sem egészítheti ki. Tagart utazása alatt komoly és gondolkozni szerető férfiként jegyezte meg mindazon tárgyakat, melyek lelke előtt

felmerültek; naplót vitt, melynek egyes vonásaihoz a tapasztalat által lelkére tett benyomásoknak és gondolatoknak mély és hosszú sora volt kötve, de a melyek kiegészítésre vártak, hogy mindenkinek érthetők legyenek, s neki ez volt szándéka. Azonban közbejött véletlen halála megakadályozván, meg kell elégednünk azon pár levéltöredékekkel, melyeket családjának irt, s a melyekből én is jónak láttam közölni annyit, a mennyi olvasóinkra nézve érdekekkel birhat.

A következő levelet Kolozsvárra érkezése után való nap szeptember 16-án írta nejének:

„Tegnap délfelé jó egészségben és szerencsésen megérkeztünk Kolozsvárra, miután az egész éjet utazással töltöttük el egy elég kényelmes postakocsin. Lucy (ez leánya neve, ki erdélyi utjára kísérte atyját) és én a legjobb helyet foglaltuk el. (Itt a kocsinak rövid leírása van adva.) Azt mondják a vidékről, melyen estvéli 10 és éjfélutáni 2 óra között áthaladtunk, hogy az igen szép; de mivel mi azon idő alatt szenderegdtünk vagy éppen aludtunk, ránk nézve szépsége elveszett. . . . Paget ur a postakocsi megérkezése után a vendéglőben, hová beszállottunk, mindjárt felkeresett s minket saját házához vitt, hol e hó 10-ről Lucyhoz intézett leveledet az asztalon találtuk

Pest és Buda, mely Lyonhoz hasonlítható, együtt igen csinos város, házai rendben és csinnal vannak építve. A Duna Pesten kicsivel alól néhány nagyszerű természeti képet mutat, és a várrom, hol I. Richárd volt bezárva, fekvésére és kinézésére nézve nagyon regényes. Pesten illő áron igen jó szállást találtunk és a vasárnapot a lutheránusok templomában tartott istenitisztelet meghallgatására használtuk fel. . . Pesttől Nagy-Váradig egy hosszú, egyhangu, poros, megszakadás nélküli síkság terül el, melyen a vonat óránként mintegy 16 angol mértföldet haladott, megállván minden állomáson 5, 10, 15 vagy 30 perczig, a mint kedvök hozta magával, legkisebb figyelem nélkül az idő becsére. Ma reggel

Paget ural meglátogattam az iskolát (természetesen az unitáriusokét érti), a könyvtárt, a tanárokat és a templomot, amelyet 60 évvel ezelőtt „In Honorem solius Dei“ építettek. Ma a tanárok velünk fognak ebédelni. . . . Hiszem, hogy itteni látogatásom nagyon hasznos lesz és nagy örömet szerez az unitáriusoknak.“

Ugyancsak Kolozsvárról szeptember 23-ról írta:

. . . . „Láttam az unitáriusok iskoláját, templomát itt és Tordán; vasárnap én és Lucy jelenvoltunk az unitáriusok isteni-tiszteletén és hallottunk egy magyar beszédet, a melyből egy szót sem értettünk. Isteni-tisztelet után jelen voltam a Consistorium gyűlésiben, a melynek tiszteletbeli tagjává neveztek ki. Én egy rövid beszédet tartottam angolnyelven, melyet Paget ur németül adott elő. Holnap fényképeznek, s arcképem látogatásom emlékeül a Consistoriumnak marad. Csütörtökön a professorok közül kettő és az igazgató velünk ebédelték. Ma a tordai iskolát és templomot látogattam meg, hol a népesség egynyolczada unitárius; mikor megérkeztem és eljöttem, mintegy 140 tanuló sorbaállva örömkialtásokkal üdvözölt.“

Eddig a második levél, a melyet halála után az iskolák állapotjáról, elrendezéséről, a tanárok megnevezésével leánya által tett megjegyzésekkel bővítve az „Inquirer“ angol unitárius heti lapban is közöltek.

Azon hét napi rövid idő után, mit Tagart a Tordára tett kirándulás kivételével folytonosan Kolozsvárt töltött, nagy szorgalommal igyekeztén megismerkedni az itteni viszonyokkal, az unitáriusok itteni állásával; szeptember 23-kán visszaindult hazája felé, magával vive mindazoknak szívbéli jó kívánatát, kik vele szerencsések voltak megismerkedni. S mintha érezte volna a közelgő veszélyt, csaknem megállapodás nélkül ment Pesten, Bécsen és Prágán át. Ez utolsó helyen nagy változást érzett a légmérsékletben s a Magyarhon síkságain elterjedő melegebb nap heve után annál érez-

hetőbb volt Csehország nedves ködének nyomása. Drezdában még a legjobban érezte magát, a honnan october 1-ről a társulatot utazásáról röviden tudósítván, azon levélben a többek közt ezeket írta:

„Utazásom Kolozsvárt általában a legjobb eredményű volt; ott Paget ur, neje és fia egy hétig a legszivesebb vendégszeretettel fogadtak. Az idő nagyobb részét arra fordítottam, hogy az unitáriusokkal, tanáraikkal, templomukkal, iskoláikkal megismerkedjem. Igaz, hogy ők szegények és kevés számmal vannak, de buzgók s buzgóságuk bebizonyítására új ösztönt adott a kormánynak közelebből tett rendelkezése. Az Erdélyben törvényesen bevett négy vallásfelekezetnek egyike az unitáriusoké, egészbe véve mintegy 50,000 vannak s szilárd akarattal működnek önállásuk megtartásában. Erdélyi utamnak teljes leírását meg fogom küldeni a Christian Reformernek.“

De Isten másképen akarta.

Tagart october 4-kén Drezdából éjfélután mindjárt elindulván, 26 órai megállapodás nélküli utazás után Brüsszelbe érkezett, hol közbejött betegsége miatt meghiusult azon szándéka, hogy a lehető leggyorsabban hazamenjen. A veszély nagyságát elcinte sem ő, sem leánya nem képzelte, minél fogva betegségét családjokkal tudatva, egyszersmind azon reményöket is kifejezték, hogy néhány napi nyugalom után minden veszély vagy rossz következés nélkül képesek lesznek utazásukat tovább folytatni. A következő vasárnap leánya a szenvedő atya látszólagos jóllétének megörvendett; a mint azonban délután együtt beszélgetve, az utazás alatt szerzett tájkepek nézésében gyönyörködtek, Tagart hirtelen lázba esett, mely mintegy $\frac{3}{4}$ óráig tartott. A jelen volt angol orvos nyugtalankodni kezdett; mert a láz csendesítésére irányzott minden igyekezete eredmény nélkül maradt. A következő nap egy második erős láz állott be. Ennek következtében egy más orvost is hívtak; de a szenvedőt ez sem tudá meggyó-

gyítani, s egy october 12-én reggel 8 órakor bekövetkezett láz, mint erőszakos szélvész, déli 12 óra előtt kioltá a nemes élet mécsét, kitöré az élet egy erős fáját: Tagart meghalt. Az utolsó szó mi ajkairól elhangzott az urimádságnak ezen szavai voltak: Szabadíts meg a gonosztól!

A csapás távirda által tudatva lön a családdal, s halálának hire csakhamar elment barátaihoz is. A bánat leverő volt mindazokra nézve, kik ismerék. Földi részeit hazavitték s rokonai, hallgatói s paptársai jelenlétében a kensalgreeni családi sirboltba helyeztették el, a hol egyik paptársa és a theologicum seminarium bölcsészet-tanára, J. Martineau, koporsója felett tartott beszédében, a legmeghatóbb szavakkal tolmácsolá a vesztés miatti fájdalom érzetét, hiven felmutatva azon érdemeket, melyeket Tagart főként a vallás ügyében tett szolgálataival szerzett magának. A következő vasárnapon gyászbeszédeket tartottak a hackney-i, southamptoni és a little-portland-streeti imaházakban.

Mindezek eléggé bizonyítják, mekkora részvétet keltett a Tagart halála az angol unitáriusok között; s ha a közdolgok iránti lelkesültségéhez házi erényeit is hozzáadjuk, a mely szerint mint gyermek özvegységre jutott anyja iránt az utolsó perczig a legnagyobb tisztelettel és szeretettel viseltetett, ennek halálával pedig, mint nagyobb, a családfői kötelességeket a legnagyobb lelkiismeretességgel teljesítte, végre mint férj és atya családjának valódi őrangyala volt: akkor elképzelhetjük azt is, mekkora fájdalmat okozott családjának az ő halála. De nem kevesebb részvételt fogadta a Tagart halálának hírére az erdélyi unitárius vallásközönség is. Általános volt itt is a megdöbbenés és részvét. Fényképét, melylyel tisztelői ittlétét emlékezetben tartani akarták, számtalan példányban rendelték meg: e kép és nemes szellemének emlékezete volt egyedül az, mit a vallás e nagy férfiatól biránk. De azért neve közöttünk köztisztelet s hálás emlékezés tárgya ma és az lesz örökre. És méltán! Tagartnak,

mint ezt a társulathoz irt levelében is kifejezte, határozott szándoka volt: papságra menendő ifjaink számára a londoni egyetemenél olyan alapítvány tételét eszközölni, mely által legalább egy pár ifjunak ottani tanulhatására alkalom nyiljék. Valljuk be őszintén, nekünk, kik nem dicsekedhetünk azzal, hogy valamely más külföldi egyetemenél ilynemű alapítványt bírnánk, ez nagy nyereségünknek mutatkozott, nem azért, mintha csak külföldön járt egyénekből fejlődnének az igazi tehetségek; mert ennek a tapasztalás is ellenemond, miután a külföldre menők száma aránylag igen kevés a hazai intézeteket végzettekéhez képest, s így azon derék s hivataluknak teljesen megfelelő egyházi szolgák és tanári egyének, milyeneket minden vallásfelekezet bőven tud felmutatni, ezen hazai intézetekből kellett hogy kikerüljenek s valósággal azokból is kerültek ki; míg ellenben arra is van példa, hogy a külföldi egyetemek látogatói közül némelyek az egyházi élet fejlesztésére és emelésére nem tettek annyit, mint a mennyit talán joggal meg lehetett volna várni. A nélkül tehát, hogy ezeknek amazok feletti előnyét vitatnám, vagy csak állítanám is, még sem titkolhatom el azon meggyőződésemet, hogy különösen a mi korunkban, midőn a külföld és közöttünk való távolság a vasútak által annyira megrövidült, több tekintetben hasznos, sőt szükséges körültekinteni a világban. Ugyde az utazás jelen könnyebbé tétele mellett is, szegényebb sorsu tanuló-ifjaink közül — már pedig az egyházi pályára lépendők legnagyobb száma ezekhez tartozik — hányadiknak van módja, csak egy évet is külföldön tölteni? Valóban Tagart ama szándékának kivitele, hogy a londoni egyetemenél unitárius ifjak számára állandó alapítványt eszközöljen, szép, apostoli törekvés volt! S hála a Gondviselésnek, hogy az egyszer megszületett eszme többnyire tápanyagot talál a jobbak keblében. A derék férfi gondolatát közölvén még életében honfiaival, azok nem késték azt magokévá tenni,

s mintha ez végakarátja s hozzájuk utolsó kérése lett volna, oly hön buzogtak annak létesítése mellett. S mi által is fejezhették volna ki inkább érdemeinek elismerését, mint hogy kivitték azt, mit ő akart kivinni? Emelhettek volna-e szebb, s állandóbb oszlopot az ő emlékének, mint egy oly alapítvány tétele által, mely az ő nevét viselendi? És a Tagart nevet viselő londoni alapítvány a mult évben már meg is kezdette áldásos működését. E vállalatban a londoni levél fél év óta ottan tanuló akadémitánktól van irva. Ezért az 1858 és 1860-ik év vallás-történetünkben örökre emlékeztetes fog maradni.

Végül vessünk még egy futó pillantást Tagart irói munkásságára.

Tagart ritkán s leginkább akkor irt a sajtó alá, midőn lelkének erős meggyőződését akarta másokkal is közölni; ezért ha nincsenek is nagy számmal azon munkái, melyek nyomtatásban is megjelentek: a meglevő kevés hű tüköréül szolgálhat vallásos érzelmeinek és gondolkozásának.

Azon egyházi beszédek, melyek koronként nyomtatásban is megjelentek s a melyek közül egy e vállalatban is fordításban közölve van, méltán megszerezhették azon elismerést, melyben Tagart, mint pap, részesült. Ritkán adta elő magát nevezetesebb alkalom, a hol Tagartnak tettelesen részt ne kellett volna venni. Új imaházak megnyitásakor, új papok beiktatásánál, évi közgyűlések, ünnepélyes temetések alkalmával Tagart rendesen fel volt szólítva, hogy beszédet tartson; s mint-hogy beszédei nem üres tételekből, hanem tapasztalati és bölcsészeti igazságokból állottak, melyeket találólag használt fel, s a legnagyobb gondal dolgozott ki, azok többnyire sajtó alá kerültek. A „Christian Reformer“ czimű havi folyóiratot és „Inquirer“ angol unitárius hétilapot pedig alkalmoszerűleg nem egy becses czikkel gazdagította, melyekben különösen bölcsészeti ismereteit és bíráló tehetségét tüntette ki.

Ezen kisebb terjedelmű és elszórt dolgozatai mellett nagyobb műveket is írt. Nevezetesen 1832-ben Heywood Péter tengeri kapitánynak napló-töredékeivel és levelezéseiből való kivonatokkal bővített életleírását adta ki. E biographiai munka az olvasó közönség részéről nagy tetszést nyert, mert Tagart elbeszélését érdekessé tudta tenni, részint azon tisztaság által, melylyel a kapitány élettörténetének egyes szakaszait tárgyalta, részint azon érzés által, melyet az élettörténet megírása alatt betüibe lehel.

1837-ben ily czimmel: „Remarks on Mathematical or demonstrative Reasoning; its Connexion with Logic and its Application to Science, Physical and Metaphysical, with reference to some recent Publications“, (Jegyzetek a mennyiségteni vagy bizonyító okoskodásra, összeköttetésben a logikával és ezeknek alkalmazása a physikai és metaphysikai tudományokra, tekintettel néhány jelen nyomtatványra), egy kis munkát adott ki, a mely egy szemle czikkjeül volt szánva, de miután terjedelmére nézve nagyobb volt, mint eleinte gondolta, külön adta ki. Ez inkább egy kritikai mű, melyben Tagart Stewart, Machintosh, Mill, Playfair és Austint bírálja. E művét, mint fennebb érintve volt, Tagart egyik annyira tisztelt bölcsészeti-tanárának William Turnernek ajánlotta a nála nyert philosophiai tanórák hálás emlékeért s azoknak elismeréseül.

1843-ban egy igen érdekes történeti munkát bocsátott közre ily czimmel: „Sketches of the Lives and Characters of the leading Reformers of the Sixteenth Century (A 16-ik század fő reformátorainak élet- és jellemvonásai). Ebben Luther-, Kalvin-, Zwingli-, Socinus-, Crammer- és Knoxról írt. Ezen reformátoroknak élete és iratai a protestantismusnak főelveit foglalják magokban s egyszersmind az unitarismusnak alapul szolgálnak. E munkát a közönség nagy érdekléssel fogadta. Sajnálni lehet, hogy Tagart

az egyháztörténetnek ezen ágában nyomozódásait és tanulmányait nem folytatta tovább.

Tagartnak legnagyobb műve az, a mely 1855-ben jelent meg ily czimmel: *Locke's Writings and Philosophy historically considered and vindicated from the Charge of contributing to the Scepticism of Hume.* (Locke iratai és bölcseleme történetileg megvizsgálva és elhárítva felőle azon vád, mintha az a Hume skepticismusának tanát elősegítné). E philosophiai mű írására Tagartot a Locke iránti tisztelet indította, minthogy ő oly iskolában növekedett, melyben a Locke philosophiája általános elismerésben részesült, és a melyet később sokan megtámadván, a nagy bölcésznek érdemeit kisebbiteni törekedtek. A könyv két részből áll. Az elsőben Tagart megczáfolni igyekszik azon állításokat, melyek a Locke tanáinak elferdítésére vannak irányozva, s különösen elhárítani igyekszik felőle azon vádat, mintha Locke tanai által a vallásba és erkölcsstanba a skepticismust akarta volna bevinni, megmutatván a Hume metaphysikai iratainak gondos átvizsgálása által, hogy Hume maga sem állítja, mintha a Locke elveiből indult volna ki, s Locket Descartes-, Berkeley-, Gassendi- és Leibnitzzal egy rangba helyezi. A második rész az angol bölcészlet előhaladásának szemléjét foglalja magában, a miközben Bacon, Hobbes, Locke, Hartley és az újabb kori philosophusok, u. m. Bentham, Mill és Austin bölcészeti elveivel ismerteti meg az olvasót, s mindeniknek hiányait, valamint előnyeit rövidbe foglalva előadja.

Az itt elősorolt munkák száma, melyekkel Tagart részint az egyházi, részint a bölcészeti irodalmat gazdagította, nem nagy ugyan, mindazáltal bőven elég arra, hogy komoly gondolkozása-, alapos ismerete-, a mélyebb eszmék iránti hajlamáról bizonyosságot tegyenek; elég arra, hogy Tagart az angol unitárius papok névsorában mint író is azon helyet foglalja el, melyet megérdemelni minden szolgatársára nézve dicsőség lehet.

Ferenca Józsi.

Iskoláinkról.

Az unitárius hitfelekezet alakulása óta erkölcsi szoros kötelességének tartotta növendékei vallásos, erkölcsös és tudományos növeltetéséről gondoskodni; s mivel ezen önkénytes kötelességérzet gyakorlati nyilvánítására a hazai intézvények és törvények teljes szabadságot nyújtottak, a tanítás és nevelés ügye hitfelekezetünk buzgó tagjainak minden időben szíven feküdt.

Innen magyarázható azon lelki aggodalom — mondhatni elkeseredés — melyet a közelebbi évtized alatt hitfelekezetünk minden tagja érzett, midőn azon jogunk, hogy tanintézeteink felett függetlenül rendelkezessünk, tőlünk elvétellett; százados szokás és a hazai törvények által biztosított önkormányzási jogunk egy, egyházunkon kívül álló, annak jogait tekintetbe nem vevő, házi és országos viszonyainkat nem ismerő hatalom inézkedéseinek végrehajtójává törpítetett.

A bécsi kormánynak tizenkét év alatt velünk szemben tanusított magatartása ismeretesebb, mintsem arról szólani szükségesnek tartanám; mindnyájan éreztük és érezzük, hogy az, a mellett, hogy törvénytelen volt, sok tekintetben méltó aggodalomra szolgáltatott alkalmat. Szükségesnek tartom azonban megnyugtatósul a multra s tanulságul a jövőre, megvizsgálni azon befolyást, melyet amaz idő alatti rendszer erkölcsi s kivált tudományos tekintetben gyakorolt; s azon kárt és hasznót mérlegelni, mely az által hitfelekezetünkre háromlott. Szükségesnek tartom ezt, különösen most, midőn kötelességünknek érezhetjük viszont gyakorlatba léptetni azon jogunkat, melyszerint tanintézeteink felett szabadon rendel-